

Бирлик, шүөхлукъ, жигер урунуу - бизни жетишимлерибизни эм жашау кьолайбызны мурдорудула

Газета издаётся на балкарском языке с 1924 года.

Интернет-версия: zaman.smikbr.ru

ЗМАН

2012 жыл
1-чи сентябрь,
шабат кюн.
№№ 172-173
(19094)

Багъасы 6 сомду

КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАР РЕСПУБЛИКАНЫ ПАРЛАМЕНТИНИ ЭМ ПРАВИТЕЛЬСТВОСУНУ ГАЗЕТИ

ВРЕМЯ

ГАЗЕТА ПАРЛАМЕНТА И ПРАВИТЕЛЬСТВА КАБАРДИНО-БАЛКАРСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Не жууаплы борчланы да тамамларгъа таукелбиз

Къабарты-Малкъар Республиканы Башчысы А.Б. Каноковну Къабарты-Малкъар кеси ырызлыгы бла Россей кьыралны къауумна къошулганыны 455-жыллыгын эм Къабарты-Малкъар Республиканы Кьыраллыгыны кюнюн байрамлау бла байламлы ОБРАЩЕНИЯСЫ

Хурметли бир жериририбиз!

Бююн биз эде кьаллыкъ эки кюнню белгилейбиз – Къабарты-Малкъарны кеси ырызлыгы бла Россей кьыралны къауумна къошулганыны 455-жыллыгын эм республиканы Кьыраллыгыны 91-жыллыгын.

Бизни халкларыбызны мындан бир неча ёмор алгъа тарых магъаналы сайлаулары кёл заманды ичинде тюз болганына, жашауубуз шадзатлыкъ этил келеди. Ол Къабарты-Малкъар Россейни тенг эркинлиги субъекти болуруна себеплик этенди. Аны экономикасы айныгъанлай, ниет эм акъый хазасы кюн алганлай баргъанды, шендоого демократиялы правулу кьыралны кьуралауна битву Россей бла бирге тире къатышканды.

Арт жылда биз улуу жетишимле болдурганбыз. Мюлк комплекси баш бёломмеринде бир торсюо тутулуу айнуу эсленди, жангылары кьуралдыла эм ишлеп тургъан предпритиялардыла жангырадыла. Республика келир заманда улуу хайыр бердик, денемли инвестиция проектини жашауда бардырыгъа киришгенди. Ол а аны экономика онгун ботонда къыралуу этердики, къошакъ ишчи жерле агаргъа болуурдукъу. Алай бла урунуу рынокда кьыйын болууну жетиштириди.

Халкъ милене торлю-торлю секторлардыда, ботонда бек а агросфералык комплексте, бек жангы технология кенг эм толун хайырландыла. Ол а Къабарты-Малкъарда чыгарылган продукцияны и рынокда кесине тиийли орун таберана себеплик этди эм алай бла тынган.

чыгаргъа жол ачады. Шахарларыбыз бла эплерибиз айбат бола, жашнай бардыла- жангы жолда, школа, спорт саруулууну кочурунуу комплекслери эм башка социальный магъаналы журтла ишленди.

Тереде болганыча, бу байрамлы кюннде да жангы мекамлы ашкериле кенг ачылдыла. Аланы аласмыз уа спорт объектлериде, аны бла бирге уа школ эм кёл фатарлы жашау

кый хайырланаргъа берилдикиде. Республиканы жамауаты ол саулагарга артыкъда бек куюнарыкъды. Нек дегенде ала аны жашау кьолайлыгын ёдорлюкюде.

Алай да, шарт жетишимлерибиз кёзге тура эселе да, алыкъа проблемаларыбыз да аз тойлюкюде. Ала не кьыйын болса да, биз аланы тамамларгъа таукелбиз улуду. Аны алайлыгына шагъатлыкъ этерик бизни тургъан республикабызгъа соймеклигибизди, адамларыбызгъа инануубузду, аланы акылманлыклары да эм иш кёллюклериде. Бек баша уа - биз мамырлыкны эм келишулюкюне бек баша сала билгенбизди.

Къабарты-Малкъарны жеринде жогае жууукъ миллиени келе-чипери жашадыла. Алай кёл торлюкю бизни чынты байлыгыбызды. Аны бла байламлы бизге динле эм миллетте арасында бир бирни алышулукуну магъанасы бек улуду. Бизни халкларыбызны акыллары кёл ёморени ичинде шувулукуда эм огурулу кюнлюкюда жашау этерге жеткенди. Биз да мындан арысында да тарыхда сынган бизгъа хазаны сайты кёрюп сакъларыбызды.

Бизни халкларыбызгъа багъалы былай кьурална битву республикада бардырылыкыдыла, ары келтире, бизни бла кьуралныгъа соймеклиги барысына да жууукъ болуугъу дейме.

Къабарты-Малкъарны битву жамауатын эм кюнлеклары бу жарык байрамлау бла жюреки теренинде алгъышлайма, алгъа саулыкъ, насып, кьолайлы жашау эм хар затда жетишимли болуурлары тежейме.

Алгъышалау

Тёзюмлюок бла къажыкъмау тежейме

Бююн, сентябрий биринчи кюннде, биз жангы окуу жылы башлабыз. Етлеу каникулларына бир кесек жарый эселе да, студентлеге бла окуучуларгъа да ол куюнчыли биримди. Бизге, абданлагъа да, аны магъанасы улуду. Нек дегенде биз барыбыз да жашагъан къаарда, жангы билим ала, усталыкъ жаны бла ёе баробыз.

Бизни бла бирге кьыралабыз да айлайды. Аны батыл 21 жыл толады. Озган онжыллыкъда биз экономикада, политикада, къоркъуусуздукъ жаны бла кёл жангы затка юйренгенбиз. Билимге тиийли багъа биче, властыны, жамауаты жындан да анга эни эс бурлады. Алай имену, билим берууну, илму-синдируу-производство бёлюмюне бирикдирген система кьураргъа кереклигине тоюшон, «Сколво» илму ара,

битву Россейде дагыда талай инновациялы проектле кьураргъанбыз. Бююн энди ишлеп башлагъан Федеральнй университет а Се-

вер Кавказда бола тургъан ахшы торленуени билемди. СКФУ округда битву бийик берген учурденлагъа кечтенон жангы стандартлар бердикди. Анда философия бла психологиядан нанотехнологияда эм телеком муникацияларгъа дер кёл-торлю усталыкълага юйретирикди. Аны башлагъанла уа иш, сезою, табылыкъды, ол санда Социально-экономика айнутуну стратегияны чеклеринде кьуралган проектле да.

Билими кюно бла, шувёларым! Студентлеге бла окуучуларгъа билим алууда жетишимли болуурлары тежейме. Аланы окутанлагъа уа-тёзюмлюок. Жангы окуу жыл аламан жангылыкълага бла чыгармачылыкъ жетишимлеге бай болсун, илму эм билим беруу ишине даражасын кётюрсун!

Журмет бла, Александр Хлопонин.

Ахшы тёрелерибизге маяна

Къабарты-Малкъарны хурметли жамауаты! КТРПФ-ни Къабарты-Малкъар Ресосуни Сине Республиканы кюнню эм Къабарты-Малкъар Россейни къауумна кеси ырызлыгы бла къошулганыны 455-жыллыгы бла жюреки теренинде алгъышлайды. Бу жж жарык байрам Къабарты-Малкъар баргъан махтаулу тарых магъаналы жолну бирлигин кёргоштедиле. Аталаны бла алапаланы, халкларыбызны акылманлыкларыны бла бирликлерини мурдунда республика кесини кьыраллыгын алгъарга онг тапканды.

Бизни битвеулю юйюбюз мамыр кёлкюне тюрюнде жашасын, кесини жетишимлери бла жашларын, къыралакы кьуанлуларын. Хар биризиге саулыкъ, къуанчылы, кьолайлы жашау, Къабарты-Малкъарны хайырына жангы огурулу ишти этеригизни тежейме.

Заярат ШИХАЛИЕВА,
КТРПФ-ни Къабарты-Малкъар рескомуну биринчи секретары.

Огурулу сагъатда

Билими сейрлик дуниясына жолоучулукъ

Билими кюннде аталган материалланы 5-чи бетде окуугъуз.

ФЕДЕРАЛЬНЙ БАСМА ОРГАНЛА КЪАБАРТЫ-МАЛКЪАРНЫ КЮСОНДЕН

Кёл ёмюрлю тарых, тутучулу бюгюн эмда ышангылы тамбла

Айнууну жолу бла

Къабарты-Малкъар, жалаңда Север-Кавказ федеральнй округда угъай, саулай Россей Федерацияда да алгъа улуу атпаламла бла баргъан, айнууну жолунда болгъан субъекти. Арт жылда республика битву сфералда да жетишимле болдураддыла - экономикада, промышленностда, жш мюкнде да. Аны бла бирге социальный воспроизгъа баш магъана бериледи.

Къабарты-Малкъар Россейни къауумна кесини ырызлыгы бла къошулганыны 455-жыллыгын байрамна бийик жетишимле бла тойбейди. Берик кьонаксызга келтене, республиканы иш кёлню халкъына не уллу, кьыйын ишине да тамамларгъа кьолундан келгенин алышарыкъды. Жууукъ заманда уа Шимал Кавказда жангы экономика жетишимлени кесиринде ахтиригибиз ишлекчи жасууду.

Мамырлыкъ эм келишулюк

455-жыллыкъ юйюбюз Къабарты-Малкъар иш хазырланганды. Кесини жетишимлери жалаңда Къабарты-Малкъарда кёргозтюрп кьоймай, аланы Москвада да белгили этердики.

Бу байрам битву республиканы халкъына да бек магъаналыды. - дейди К.М.-ни Башчысы Арсен Каноков. - Аны оюнчу бу куюнчыны бийик даражада белгилерге борлуубуз. Къабарты-Малкъар Россейни къауумна къошулганыны 455-жыллыкъы байрам жамауаты бирикдирме, мамырлыкны, келишулюкюне сакъларгъа болушды.

1-чи 2-чи сентябрде КьМР-де

бир неча социальный магъаналы объект хайырланаргъа берилдикиде, ол санда Нарыкниде спорт комплекси, шендоого излемлеге кёрле ишленген «Успех» деген школ, сабий стадион, Урух элде физкультурла-саулыкъ сакълау комплекси. Андан сора да, республиканы ара шахарында кёл къаты жашау журт ачылдыкъды. Москвада Литераторлары ара кюннде поэт Инна Кашокованы эстеру интир болууду. Республиканы кесинде да куюнчы программа хазырланганды, ол санда Россейли эм тыш кьыраллы артистлени къатышууу бла улуу концерт бардырылыкюде.

Сезою, Къабарты-Малкъар ёмюрленира жетишимлери кёлтене. Ил мюлк кластер улуу атпаламла бла айныды. Эт эм сют малчылыкъгъа, жангы технологиягъа кёрле алма ёдорюде, жоюзомонлюк баш магъана бериледи. Биз талай жылдан а республика аш-азыкъ бла кеси кесин жалчыталыкъды. Ол угъай, промышленност, турист кластер да айнууну жолунадыла. Арт заманда КьМР-де бир неча улуу производство ачылганды, ол санда гипсокартон, италияны кирлиги, пеноблок чыгаргъан заводла эм башла. Жер-жерледе теплицалар орныгъанга, терек бахчылыкъ эм жоюзомонлюк бла байламлы предпритияла да бардыла.

Бююнлюкде Россейни башха

субъектеринде болмагъанча аламан светфорла да чыгарылдыла Къабарты-Малкъарда. Рентгенпартура затла хазырланган завод да аягъты юсюне бола барды. Дагыда позитивтеррефалат чыгаргъан предпритияны кьурулушу башланганды. Аны инфраструктурасын ишлетире 1.5 миллиард сом бёлюнеди, кьурулуша саулай да уа 15.7 миллиард сом кьоратылыкъды, анда 2.5 жангы ишчи жерле ачылдыкълары белгилениди.

Жаш тёлуге эс тапдыра

Кёл миллетте республикада хайырлы ишлерге юйренгенди. Аны алайлыгына Къабарты-Малкъар улуу дотациялы регионланы санмындан чыгъаргъан да шагъатлыкъ этеди. Инвестиция планы хайырлында а экономика анта алгъа атлам этерге онг барды. Ала 235 проект киргенди, ол санда 26-сына баш магъана берилди. Арсен Каноков оком эттенди, инвестиция планы жашауда бардырында жаш тёлуге ышануулукъ улуду. Тамбла республиканы жангыртуу жумушала шендоого школчуланы бла студентлени бююндарна тошериди.

Къабарты-Малкъарда ёсюп келген тёлюню окутуугъа, онг берирге эни эс бурлады. Хар жыл сайын эллиге жууукъ жаш предпринимательге кеслерини проекттерин жашауда бардырыгъа 300 миңгъа сомгъа дерт болушулукъ бериледи. Республикда жаш тёлю инновация проектлени айнутуу программа да тамамланды. Фамулу жаш

адамла уа Европаны даражалары жюрюген бизнес-школларныда республиканы халкъына билим алгъарга онглары барды.

Бир неча жыл мындан алгъа уа бюджет организацияларда ишленгенге борч 100 миллион сомгъа, бюджетни файдасы уа жалаңда юч миллиардга жете эди. Ол кезидан бери республиканы бюджетни ити да өскенди, 2010 жылда аны файдасы 22.5 миллиард сомдан артыкъ болганды. Биллай жетишимле жалаңда федеральнй финансланы болушулугу бла угъай, республиканы кесинде маногъ базаны кёлбейги бла байламды.

Ити жангына торленуе 2010 жылда башлангандыла, ол кезиде, арт жылланы ичинде биринчи кере, республиканы кесинде 76 миллиард сом багъасы продукция чыгаргъан эди, ол а ол 2009 жылда болгандан эсе 5.5 процентке кёлду.

Эл молкюно бла промышленностунай айнутугъа баш магъана бергенин хайырланды Арсен Каноков республиканы алчы регионланы санна чыгарганды. Республиканы Башчысы болдурган жетишимле федеральнй власть органла багъа бермей кьоймайгандыла. Биллай мюлкюнде кьырал башчыла -РФ-ни субъектерини социальный сфераларын эм экономикаларын айнутугъа салган кьыйыны эм кёл жылланы бет жарыкты урунган ючюн» аны ырызлыкларынын билдиргенди.

Ахыры 2-чи бетдеди.

Байрам интир

Жыр, тепсеу, зауукълукъ, ырызлыкъ

30-чу августда Кьуйлыаны Кьайсын атлы малкъар кьырал драма театрада Малкъар кесини ырызлыгы бла Россейге къошулганыны 185-жыллыгына аталып, байрам концерт болганды. Аны «Алгъа жамуат организация бла КьМР-ни Культура министрствосу къураргъанды. Ары республиканы Парламентини тамгасы Чеченланы Ануор, КьМР-ни Башчысынын советини Уманланы Аминат, культура министр Руслан Фиров да келген эдиле.

Тавартга жыйылгъанланы, кёллери кётюрюлуп, сабийлени колларында уа Малкъарны бла Россейни байракларын да кёлрюге болуукъ эди. Интир алааны гимнлери огурулу башланганды да, залдагычыла, ёрге туруп тынгылагъандыла. Интир бардыргъанла Мызыланы Аубекир бла Гертюкъланы Халимат сахнагъа «Алгъа» жамуат организацияны тамгасын - Белгиланы Суфинны чакъыргандыла.

Ол бу байрам республикада биринчи кере болганындан башлап ёз сезюн ары жыйылгъанланы аны ола да алгъышлагъанды. Сора 19-чу ёморде болган Малкъар кеси ырызлыгы бла Россейге къошулган ишчи бек магъаналыгъа санап, аны бла байламлы тарыхдан бир къауум шарт да келтирим, докладын андан ары бардыргъанды Белгай улу. Туа жамауатланы биллери, генерал - лейтенант Г.А.Еманульге къыгъат жазып, аны къыбыл кёргенин да айтканды.

Россей ола бир болганла туа жамауатла жашауу торленгенине, бизни жашларыбыз, патчаха кертичи болуп, урушха къатышханларын да белгилеген,

ди докладын Суфин Узейиров, Малкъарны айнууну юсюнде айта, Улуу Ата журт урушун кезуунде жанларын - кьанларын аймай къазаут эттенини, Совет Сюзну Жигиттерин да сагъын-

мауат анга ырызлыкны къызыу къарсла бла билдиргенди.

Ахыры 2-чи бетдеди.

Къуанчыбыз, жарсыуубуз, къадарыбыз да - бир!

Быйыл Малкяр Россейге кеси ырызлыгы бла къошулганы 185 жыл толганды. Бу тау халкыны къадарында улуу магыны болган иш апыскы бек са титилгенди. Аны юсюнден арт кезуге дерг кезме деп да жазылганды. Торпо-торпо шахарлада кеп аман ишлеп, аман документе бла да шагырь-болло аллимерибиден бири уо Кючмеланы Бузжитигди. Ол къараны битеу белгили архивлерин титип чыкъганды, бу тема бла кеси да кеп жн къорейди. Аны бла байламлы ол бизге тынгылы хапар айтханды.

- Малкяр Россей империягъа къошулганы улуу магыналы иш эди. Кесин жазуу болмаганыны сытууу бла, мен ангылағандан, аны юсюнден халкъ чыгармачылыкта бир торло жыр неда айтуу къалырга керек эди. Къаламганымы?

- Кериси бла да, халкъбызны жашуунда аны Россейге къошулганы политика жаны бла бек улуу магынаны тутды. Андан сора аны жашуу арталында баша ызга бурулганды дерге болукбуз. Ол коюлдан башлап, бир демениги битудияны культуралыкъ экономикагъа къошулганбы.

Болсаду бир демениги иш фольклорубузда кесин жерин тапмаганды. Халкъ жыр тагыр оюнчонанга не бир улуу магуан, неда бир уллу жарсыуу сынар кер эди. Бу жумуш а, ашыкмай, ойланп тамамланганды. Биз сагыш этенге кере, ол оюну бир кереге эм Улуу терде кереге болук эдиле.

Андан кеп жыл ала, малкяр халкъ Россейнин санын кирмегенликте, орус халкъ бла байламлыкъ керегененен турганды. Анга Москваны архивде табылган документе шагыльтик этдиле. Алдан биринде былай жазылды: «1654 жылда 31-чи майда келген орус патчаны хансы бла Малкяргъа барганды. Аны атырны жоюп эдиле. Ол кун ала Малкяргъа жетдиле. Патчаны эм империяты (торку) келечилеги магыналы биле журмет бла тобыдиле. Ол биле бизни патчова бойундылды. Кесери оюнулары бла жашайды».

Биринчи кере тау биле Россейге къошулганы магыналы эм биринчи эмюрно экичи жарымда этил башылды. 1773 жылда чегемли биле былай жазылды: «Бурун заманлдан бери, къабартылыкъ келгенин билди жашайбыз. Бизденни да кайрылганы турганбыз. Алай онди уа ала ол жерлени хайрылангыр эм бермей тебиредиле».

- Россейге къошулмай аман нек кылмады таула жашуу этерге?

- Меню оюмура кеп, ол иш, биринчиден, жерни саклау бла байламлы эди. Ол заманда орус аскерле «Кавказскан линияны» кырпал тебирдиле. Къабартыны бери, таула къарсылды, ары этерге коймайдыла. Аны малларына да ютер жер жетмей тебиргенде уа, тауланлы малларын тозде кереге он бермидиле. Бизде уа чат кеп эди. XX эмюрно алынды. Малкяр аууларынды эки жок миңден аслам балыранды. Аны кереге, бичен этерге да бир керек эди. Алай бир малга иш кесек хант тут да керекти. Мында уа тук жок.

Шимал Кавказын миллетлери аны Мажаркьдан, шендиро Будапештскийи катыдан келтирип болгандыла. Оруслула жеттинчи, тулганы киши тегемегенди. Ала алайны башагынан сор уа тузу да сатып тебиредиле. Кесерине бойунмаган халкъларга бир пудну (16 кг.) эки кереге кепте, торт сомга, сатып бериле.

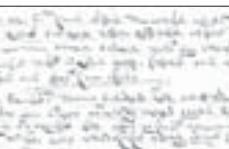
Орус-Кавказ уруш башлана тура эди. Россейге бойунмаган халкыны орус аскерле, элперин кирип, адамларын эткерип, ыркыларын тоип, топ этил кетгенди. Россейге къошулганы баш сытуларындын аман магыналы сытула бир эди. 1822 жылда Россей императору аскер башчыларындан бири, генерал-лейтенант Емануэль оруска бири салмаган къарачай билени элперин койдоргенди. Ала Малкяргъа да жетгенди. Таула оруслау бла уруш этенден хайыр чыкмаганын бек ашы ангылағандыла.

- Россейге къошулуу оуу этилди. Аны байламлы тилек къагыты юсюнден айтхайы. Анда халанда таулауа угъай, догрелиле да бардыла. Бу оюнуу, къарачай къарачай халкъ бла эмий, догрелиле не кетиме таулауа? Къарачайлы орус патчахъа 1828 жылда 20-чи октябрде Хасакуда барган урушда хорлағандан сора бойундылды.

- Бу соругууа жууапы Москвада ар-

хивлерен биринде тапхана. Мен окуган бир къауум документе догрелиле тауна селштенерине шагыльтик кереге. Биринде былай жазылды: «Уруну башында Ардык чекерге дерг 500 кой догер татарлына жашайдыла». 1794 жылда алайгъа немиси агим Штодер барганды. Ол да бу тийреде жашагъанлаа «догер татарлыла» дегенди.

Бюгонюкде биз Догер Бадинаты, Малкяр Басияты деп эшите турабыз. Ала таулагъа тоздан келген эки къарындаш

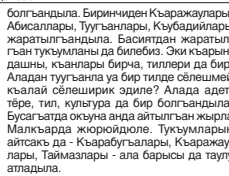

Бу 1654 жылда май айда жазылган къагытлы орус патчаны келечи Никифор бла Алексей Горюков ете Малкярда тохтагъанларыны юсюнден айтханды.

«Малкярлыла бла догрелиле элтен тилек къагытда баша билени алтары да барды. Россейге уллуу юсюнден эчки не айтханды?»

- Жарым патчахъа 11-чи январда кериси бла да башлау да баргъандыла. Мен ангылағандан, была Мырзакьдулу алты жойбар, андан халар саклағандыла. Ону а, шитада, догрели биле бирге алгъадан этилгенди.

Сора Малкяр, Догер биле, генерал-лейтенант барды. Николай Павлович патчова, Россейге къошулгъу деп, тилек къагытын жазгъандыла. Ол белгиле документди. Анда кыайсы элде немча кой болганы оюну айтханды. Эчки белгилерине керекли бир зат. Тилек къагытда патчадан кесерини халкларыны этрептили адат-теберинди, диндерин да жоркоре, шерикт оиди къаргъа ырызлык беринди да излегенлерин билдиргенди. Ата-бабалардан келгенине, кесерини бойундуларынды болгъанланы мындан арысында да жасканы алы туруну юсюнден эчки чертилгенди. Бек биринчиден а,

Жарым патча 1827 жылда 5-чи январда Москвага жиберген къагыттан юзюк.

жерлерине адам мез ауана эмий, жашуу болгуну бузмагъа, таулагъа такыр болгуну сытамгазгъа алынган саз эди. Орусбиланы Мырзакьдулу юсюнден былай эчки айтхыгъа тийишдиле. Венгерли агим Нино Бессе былай жазгъанды: «Мырзакьдул окулуу, билгиле, бек сейр адамды. Аны биз ашык эсепте, уллу заукулук табаса». Бир жер Емануэль Малкяр эм Къабарты билени жыды. Бессе да ары чакъырдыла. Алай ол, алыны кююп, Мырзакьдулга къонгъа келип къалганды. Аны барысында да къонгъа басканы билени саклағанды. Дагында бир сейржик шарт. Мырзакьдулу сураты Лондонда жумейде «Кавказские шарты» деген портрет жумейде санында асыралды.

Алайда биз Россейге бир къада-рыбъ Малкяр бла Догер биле патчова къагыт жазган ююден - 1827 жылда 11-чи январдан башланады.

- Орус патча кесини законун кириби а не заманда тебиргенди?

Архиве документеле жазылган кырагъан кере, 1831 жылда администрация кырагъан сытыла бла оруслау бек алгъа Чегемге келгенди. Ол заманда чегемиле къозгъылдан этгенди. Солсада оруслау акырын-акырын тау этпеге кесерини законларын сала тебиргенди. Ахырында бир сейр шарт бла бошаргъа сюеме. Малкяр Россейге къошулгандан сора тау этпеген старшиналары Санкт-Петербуртта патча бла танышаргъа жибердиле. Ара шахарга Сююнчаны Чопан, Шахманлыны Омар, Малкяркъулыны Исхакъ, Келеметаны Джумай, Орусбиланы Исмайыл, Мыскаланы Кююк, Айдаболаны Къаймырза баргъандыла. Ала барсы да «правильствова айрымлы куллык этгенлери, ары халлери эм тюз жашуу бардырларыла, бир торло бир аман иште къагыттангъанын оюнчон - «За хробрость» майдалла бла сауылангандыла.

Ушакъны ГЕРИЙЛИ АСИЯТ бардырлары.

КЪАБАРТЫ БИЛЕНИ ЖЫЙЫЛЫЛАРЫ. 1844 Ж.

Эки жананы да сейрлерине келишген биригиу

Къабарты кеси ырызлыгы бла Россейге къошулганыны 450-жыллыгына аталып, Нальчикде «История нонкозового содружества» деген китап басмаланганды. Анда тауланлы бла къабартылыны айнуу жолларыны, къаралыкъ элдегиде иттилуоклерини юсеринден жазылды. Биз андан къабартыны бла Москваны араларында байламлыкъ кылай къураулы бошлаганыны юсюнден сатыа бла сизни шагырьлик этебиз.

Тарых шартлагъа таянып айтханды. Идарны алты жашы болганды: Темрюк, Бити, Желет, Камбулат, Ельбозд, Кидиршоко. Идария княжество эки черекни Терекни эмда Черекни араларында тирликке өзгенде орналганды. Ол Къабартыны ючюнгыш жанында бек уллу жерден бири эди. Князь Идар кеп жашамагъанды, Шора Нотков жадгъанчы, ол кеси өлгенден өлгенди. XVI эмюрно 20-чы-30-чу жылларнда княжество жерини къоруула аны тамата жашы Темрюкю боюнуна тошеди. Ол а къылын жумуш эди. Нек дегенде Идарияны шимал эм ючюнгыш чеклери чабыулуккъагъа ачыкъ эдиле. Бюгонде Терекни төбенги жаны къоркуулу эди, анга дайым да Улуу Орда эм шимал Тарковский чабыулуккъа этип тургандыла.

Къоркуусулук эм жалчычаксызлык жалчытыу

Ол Къабартыга тышындан тутукулугу болмаган кези эди. Аны ичиндеги болум да артыкъ аламан тойол эди бир немча тукмуу - Каулукой, Талостан, Гепякстан, Иадри - власть оюнчон къагыт кореш аханлары халны къоркуулу этгенди. Темрюкю 1540 жыда Беслан Тучный ауухандан сора Къабартыны Баш князны айыргъанлары бла, аны борлары болконда уллу боладыла. Ол замандагъа къоркуулу болум Темрюк Прикаспий бла байламлыкъланы ючкерге керекликне тоюшонды. Ол Къабартыга стратегия жаны бла бек магыналы регион бла политика байламлыкъланы ючкер мурад бла, бир тукмула бир бирлерини араларында жууклук жюрюттен терелеге таянып, кесини къызын Алтынчачны астраханлы бий Бекбулатга эрге береди.

Баша къызын Малхорубу уа Улуу Нот-айны патчова Исмайлыны жашы Тинахметге эрге береди. Къырым хан Девлет-Гирейни кой бичеси уа Темрюк Идарову къаршы жуугуу Аише (Айше Фатма Салтан) болады. Алай бу жумушда Къабартыны къоркуусулугун топусулай жалчычаксызлык били эди. Аны себепли Темрюк Москва бла да ол заманда кыралдыла.

Темрюк Идаров Россей бла союз къошуу кыралланы арасында Къабартыны даражасын ючкерге болууру ангылай эди. Алай бла 1552-1561 жылда адыг князны Россей бла Къабарты бир бирлерине болушук этуно юсюнден бир немча тилек этгенди, посольствова да ол заманда кыралдыла.

Биринчиден, Москвага официаллыкъ посольствону Бесланены бла Жанитяны билери жибергенди, ала Кырымны бла Осман империяны жанында къысылууны башаладан кыты сынагандыла.

Адыг посольство Москвага келге-

ндик всея Руси недрет, то и нам будет недрет, и на то нам о государевым воеводам, с астраханскими и с терскими воеводами с ратными людьми ходити и приводити во государеву волю...»

Бу документ Россейни бла Къабартыны араларында келишим къыска заманы ичинде этилмей, омыллыкла бла хазырланганына шагыльтик-ды. Байламлыкъла алгъаракълада башланганына бир немча юлго келтирирге болукбуз. Посольствова къураулы башлагъанларында, 1555 жылда, болрин Шорметев Къабартыга чабыулук хазырланганын кырым аскерлеге къажу турган эди. Сермеше кеп орус аскерчи өлгенди, алай ала Къабартыны таунаудан саклагъандыла.

Къабартылыла уа 1558 жылда Питу урушда тири къатышгандыла. Ол заманын документлеринден белгиле болгъанына, черек князлы кеслерини аскерлери бла князь Машук Кануковну таматылыгында сермеше ат тизилгенде киришгенди. 1560 жылда уа къабарты князлыны тилеги бла Иван IV воевода Иван Черемисини башчылыгында аскерни дагыстаны шахалгъа къажу похода жиберген эди.

Байламлыкъланы - жангы даражыга

Россейни бла Къабартыны араларында байламлыкъла 1561 жылда Иван IV Къабартыны Баш князны къызын эрге алгъандан сора бюгонде кючюк болады. Юй бичеси Анастасия блден сора бир жылдан Иван Грозный Темрюк Идарову кичи къызы Гуашенейни (Кучени) эрге алады. Той 1561 жылда 21-чи августда Москвада болады.

Ары ады уа Гуашеней христиан диннге кечеди, аны жангы аты Мария болады - анга Мария Магдалинан аты берилди. Анга жораланп Кремльни Успенский соборунда кууачты жыйылу болады. Анда Иван Грозный Мариягъа багъала ташла бла жасалган алтын жор сауғалайды. Бу къуачука жораланп, Кремльде патчаны дворецнин къатны Мария Магдалинан килисасы ишленгенди. Тойда уа Иван Грозный кой бичесине Россейни герб бла жасалган алтын табак береди, анда Марияны алгъашылан жазуула да бардыла. Бюгонюкде ол Кремльни Оружийни палатасында сакланады.

Алай бла 1561 эмюрно ичинде Къабартыны сейрлерини къорулап бардыла: «Царичи и великой княгини Марияны печатъ». Бюгонюкде муур Москвада тарых музейде сакланады. Алай бла 1561 эмюрно ичинде Къабартыны сейрлерини къорулап келгенди. Иван Грозный бла Темрюк Идаров этген келишим эки жанны да хайырлы болганды, ол байламлыкъланы ючкерге болушанды. Сунжа черекни бла Терки шахары араларында ишленген къыла уа Къабартыга Кырымны бла Торноко чабыулуккъа рындан саклағаныгъа болушанды. Аны бла керек экономика байламлыкъла да кыралгандыла.

Бахсан. 1937 жыл.

Нальчик шахар. Паркдан чыкган жер.

Малкярда Кююном эл. XX-чы эмюрно алында

МАДАНИЯТ

Айтхылык усталары унутулмазлык дерслери

Битеу Совет кыярдан, малкыр театры жаратылымында орус актёрлары, режиссерлары, драматургдары кыйынчылык бек унутулду. 1920 жылда бизни республикада культура революция башланганды, бек алгач ПУТ-да (Ленини окуу шаркычы) алгачкыда кыргызча бу ишин. Сөзсүз, аны башла-

«Ревизорун» салганын А. Шортанов баштады. ЛУГ-ну бошоп, таулу элде шкколада иштеген жашка, кызыла да, бу башламчылык кызыл кысмыл, кружкка курагандыла. Хар кыйда да ала орус пьесалары малкыр тилге көчүргөндиле, усталар, кружккага жорюген жашлар, кызыла да жазарга итин-

гер урунганлары юсеринде айткандыла. Сөз ючюн, Эзеланы Омарны уа динге курап пьесасы белгилди – «Эфеңди бла пионер». Ага да айтып турды мында сөз нени юсюнден барганын. Ол көп таулу элде салынганды. Алайда да, искусство юсу бла жамауаны жашауда бол турган торленуелер оңт көз-

ан орус усталар эдиле, театр искусство бла иги шагырай болуп, аны бизни жашларга, кызылага сюидорюрге юрөшөндө. Ол жылда анда окугъан, арда уа белгиле жазуучу Гургупаны Берг, орус тилден көнүрүп, сахна оюна салгандарын, ол кеси, аны теглери да пьесала жазарга юрөшкөндөрүн, аланы бир кызуум көргөстөн да этен-лерин тобушююбузде айтканы эсимдеди. Педтехникум да болганды кружк. Анда орус тилден устам М.Пчелина ПУТ-ну сахнасында Гогольну

гендиле. 1930 жылдагы театры болмаган хазна эл кыргызан болмаз эди. Белгиле иги Сотталаны Адигерий бизге жеткен бир стенограммда мен кыташып Малкыарда онга жуукте театр кружк ачылганды, дейди. Алайда да, театр аз – аздан малкыарлылары кызыла, жашууларын синге башлаган эди. Ылайда ала асламанда пропаганда халда ишленелерин белгилерге тийшилди. Ол гитче пьесалада революция келтирген жангы жашауну, окууну ахшылыгыны, жи-

Суратлау искусство

Артада башлаганлыкка алгачкы чыккандыла

Малкыарлылары ичинде профессионал суратлау искусство башталганды эсе арта айнып башлаганы белгилди. Аны сылтауну көп торло болум бла аңгылатарга керекди. Биринчиден, энчи шккола болмагандыла, экинчиден, муслиман динде адамны сыфатын суратлаган төрө жокчу, аны себепли ол покликка, ишт – төрөгө келишкен ишт саналганды. Алай уап заманда бла табы-

– жаркычандарыу бөлөм да ачылгандыкыга, эли хазна жеринден тегменгенди. Бу орус художникле уа, алай болумга да курамай, усталыктарын кыймагандыла. Бизге жеткен документлеге көрө, биринчи профессионал художник М.В.Алехин эди, белгиле жазуучу Л.Н.Толстойну шүкү. Аны 1897 жылда Нальчикте сылгага жибөргөди. Орус суратчыны бизни республикада жювиост тууп, андан ары айныганында улуу

Теппеланы Хызыр бла Алим эм Ахматланы Леуан.

кызыны барды. 30-чу жылда Брюмер, Гусенюк, Ваннах, Трендик, Рыбчиков (ол биринчи малкыр профессионал пьесаны Гепяланы Рамазанын «Кыялы кыялы» деген драмасын художниги) эм башхала Нальчикде экинчи тууган жерлерин талгандыла. Аланы ишлери бюгонюкде бизни республикалы музейлерины фондларында сакланды. Ол суратлаа көрө, биз алгачкы Нальчикни, мында жашаган халкыны, тау аууларында да көрүп онугуб барды.

Улуу Ата журт урушу дерхи «рисование» дерселени шкколада берип башлайдыла. Пионерлени юйлеринде суратлау искусствога юйрөткөн кружк да ачылды. Көп таулу сайын сурат ишлерге фахмулары туура болды. Алай ала желсери аларына юрөшкөн болмаса, аны усталыкка саламагандыла. Бурюндан бери көлгөн көл усталыкка лагья юйрөнгөндө да бар

эдиле. Искусствовед Аппайланы Жаухар жазганга көрө, Төбөн Чегемде жашаган Малкыарлыны Аминатын кийзелерине 1935 жылда Москвада барган көрмөчөди биик болга бичгенди. Парижде болган сабилени битеудуны эришүүлери аны суратчы кочончо жерин алганды. Ол Нальчикте келгенликте, жарсыуга, энчи билим алламаганды.

ЛУГ – да да бурлуганды улуу эс суратлау искусствога. Анда театр художниклени хазырлар мурат болганды. Алай алай усталы мындан чыккандыла деп айтпаймыз. Алай ол заманда областны таматалары, бу вопроса дайым да кыйтып, искусство ну бу тордоси айнелери кып кыйтын салгандары ючюн айтай бла чыгып бисюелени

Занкишыланы Ибрагимми «Нарпа» тегинсериясында. Художниклени, усталарны да желперин көтөрүп, аланы бардыгын ишлени тийишлеле багга бергенди да белгилди.

Сөз ючюн, архивдеги документлени биринде областны халкыга билим берген советни татагасыны орунбасары Энейланы Магометни кызыла бла М.В.Алехин, 1918 жылдан башлап, Нальчикни шкколларында сабилелге, усталарга да рисованиядан лекцияла окууп, графикадан дерсле берип турганын ючюн эстеп этилгени айтылады. Сөзсүз, суратлау искусство малкыарлылада көчюнюлюкден кыйтагандан сора айныганды. Киши жеринде

студия 1935 жылда ачылганды. Аны санады окугъан жашла бла кызыланы бир кызуум ПУТ-ну бошоган эдиле. Сөз ючюн, анга белгиле театрдан аңгылаулары болуп баргандыла Москвага. Рахайланы Исмайыл, Кючмезланы Шарифа, Биттирланы Жаухар, Махиланы Зоя ары дерди да шагырай эдиле сахна бла. Биринчи профессионал малкыр режиссер Гепяланы Рамазан да, окуу шахаркыда театр кружк кызыла анга белгиле кыйтып этил турганы белгилди.

Арта, 50-60 жыл озгандан сора да, анда билим алган актёрла ГИТИС-ни, аны усталарын да жаланда аруу сөз бла, улуу хурмет бла эсгергенди. Студияны санады да барып, Трендику «Лобова Яровасы», Гогольну «Катыны алыу», Афиногеновну «Махенькасы», Пушкинни «Гитче трагедиялары», Островскийни «Хайрылы жери» эм башалада актёрланы усталыктарына, ботада терен ачыкылды, анда айтылган чойрепке бизни халкыда да болгандары туура көргөзгөндиле.

Битеу дунияга белгиле орус театры школуну дерслерин малкыр театры экинчи – төртюнчө тейю актёр кызуулар да андан ары элтирген келди. Аладан энчи студия ГИТИС-де, Шей Шекпи аты училешде усталык алып, бюгонюкде да ишлеп турдыла. Совет Союзну кызыл политикасыны эм кюлюч, өзүрү да ишлеринде бири эди ол – милет республикада кулаулары, искусстволары аныгып, бу жаны бла келерини профессионалларын бедюору. Аны ючюндөн эди республикада искусствога белгиле башталганы да аны бла бирге айныганды.

Отарланы Омар,Бейпайланы,Сергей,Гегьоккыяны Тамара, Байчеккуланы Абидин.

Тууган жерибизни булбуллары

Кючюкланы Магомет бла Жетпеланы Мустафир.

«Сөзсүз, театры жашаунда, репертуарыны куралуунда орус драматурглары кючю да улууп, Трендику «Лобова Яровасы», Гогольну «Катыны алыу», Афиногеновну «Махенькасы», Пушкинни «Гитче трагедиялары», Островскийни «Хайрылы жери» эм башалада актёрланы усталыктарына, ботада терен ачыкылды, анда айтылган чойрепке бизни халкыда да болгандары туура көргөзгөндиле.

Битеу дунияга белгиле орус театры школуну дерслерин малкыр театры экинчи – төртюнчө тейю актёр кызуулар да андан ары элтирген келди. Аладан энчи студия ГИТИС-де, Шей Шекпи аты училешде усталык алып, бюгонюкде да ишлеп турдыла. Совет Союзну кызыл политикасыны эм кюлюч, өзүрү да ишлеринде бири эди ол – милет республикада кулаулары, искусстволары аныгып, бу жаны бла келерини профессионалларын бедюору. Аны ючюндөн эди республикада искусствога белгиле башталганы да аны бла бирге айныганды.

че оркестри бла. Ол бюгон да ишлеп турды. Малкыр профессионал музыка уа халкыбыз көчюнюлюкден кыйтагандан сора айнып башлаганды. Фахмулу композитор Байчеккуланы Абидин алгач Шекпи аты училеште актёр факультени бошоганды. Алай музыка анга тынчылык бермей, Бакуну консерваторисыны композиция бөлүмүнө киргенди окугуга. Ол жашаудан кеткенден сора чыккан «Ново о музыке» деген китабын магъанын бюгон да улууду.

Жетпеланы Мустафир Нальчиктеги музыка училищени директор – хоровой бөлүмүндө окугуганды. Аны ол кезинде жырла жазганын эштеткен Т. Шейблер кесини сөзю бла болганды турганды.

Халкыбызда белгиле жырчыла да Россияны айткыч окуу берген юйрөндө билген алгандыла. Кылбайланы Людмила Саратовдагы, Текуланы Махмут бла Гегьоккыяны Тамара Ленинграддагы, Жанатайлыны Исмайыл Тилишкелди консерваторисына эсгергенди усталыктарына.

Бейпайланы Сергей Фрунзени музыка училищени, Тауенланы Галина ГИТИС-ни бошогандыла. Алтууланы Зояны ауыздан уа Малкыарны эштетти. Аланы профессионал сахнага чыгууларында орус педагоглары кыйыларын айтып айтмазды.

Ылайда Кылбайланы Людмилага деп консерваторияда ары дер болмагъан ахшк жерлери бөлүмүнө аханларын колгоге келтирсе окуна тамамды. Бу уста жырчыла бла ушаклада хар бири да, усталарын бек жуук адимларга эсгерип, ала тюз өз сабилени халкыга бергенди, юйрөкчө чыккырап, хар келерини кып-кылак болгандарын айтып тургандыла. Биланы хар бири ол замандагы улуу кыралыны республикаларында, ары шахарларын да окугуганды да арада шукулукну, кыярада политика да саны миллетлени искусстволарына сансы болмагъанын ачыклаган шартды.

Музыкювө Рахайланы Исмайылны жаны Анатолий да Ленинграддагы консерваторисына соктасыды. Аны жырлары, илму ишлери республикадан тышында да белгилди. 1950 жылда уа ол жангы ачыккан СКГИИ-ни ректору болганды. Анда жазырган жырчыла, музыкантла, хорюграфла бизни халкыбызны бу жаны бла байлыгын, фахмулуугун республикадан тышында да көргөзгөндиле келди.

Бизни республикада музыка искусствону юсюндөн жазган Х. Хавпачев кесини китабын былай сөзлө бл башлайды: «Кзабарты-Малкыарны халкыларыны профессионал музыкарлы туупу, андан ары айныганы орусуну музыкантыны кыйынылары улууду. Ала, 19-чу өмүрдөн башлап келерини чыгармаларында кзабартыларына бла малкыарлыны максаларыны ритмикасын, кып торлопюгон хайырлангандыла.»

Композитор А.Алябьев биринчи келгенди бизи жерледе. М.Глинка да кыйгөндө кесини эзын. Бешуат тийергенде ол, энчи айтылганы эштитип, аны ноталарга жазып алганды. Арта аны белгиле «Руслан бла Людмила» деген операсында хайырланганды. М.Балакирев да, бизни халкыны малкыарлына көрө, 1869 жылда «Исламай» деген Востоку музыкасына келишидрип, фантазиясын жазганды. Аны экинчи кесиги малкыарлы халкы жырлага жууккуду, дейдиле музыковедле.

Алай бери көлгөн композиторла кызурда максаларыбызны хайырланп айтучуудула, тохтамай излени жолунда болгандарын көрөбиз. Бакуланы Владимир, Ахматланы Леуан, Заифоккыяны Жайырмандан артык максалы жазып алып, дагында «Вестник Европы» деген журналда 1886 жылда статья да басмалганды. Ол кезуиде битеу Малкыарда, Кзабартада да Абайыны Солтан – Бектен сора профессионал даражада сокканын музыкант болмаганды. Санкт-Петербургдагы консерваторияда окуп бошамгандылыкка, Аллахдан фахмусу анга Владикавказдагы училищедө дерсле берирге, дирижерлик этерге, жая кыбузда согырга жетишгенди.

Сөзсүз, Кзабарты-Малкыарда музыканы айнуу 1920 жылда башлананды.

Бу бетдеги материаланы САРАККУЛАНЫ Асият жазырганды.

